

LUTHER FELFOGÁSÁNAK 20. SZÁZADI KRITIKÁJA – KARL BARTH FELFOGÁSA

Stipta István professzor úrra gondolva három szó jut eszembe: nyitottság, bátorítás, megfontoltág és mélység. Mindegyikhez egy bekezdés.

Nyitottság. 2002 nyarán PhD-képzésre akartam jelentkezni. Lengyel Attila javaslatára megkerestem Ferenczi László professzort, akivel egy egész délutánt beszélgettem. Akkor és ott a Bölcsészettudományi Kar nem tudta vállalni a témát: Ferenczi professzor javasolta, hogy keressem fel Stipta professzort. Ismeretlenül mentem. A professzor úr nyitott volt, ismeretlenül is fogadott. Annyi kérése volt, hogy a doktori disszertációm témája ne csak a politikai filozófiát, hanem a jogfilozófiát is ölelje magába. A professzor bizalmat szavazott nekem, Szabó Miklós professzorral együtt. Egy pálya kezdete.

Bátorítás. Hat év múlva – a doktori fokozat megszerzése napján – találkoztam a professzor úrral a Miskolci Egyetem jogi karának épületében. Meg akartam neki köszönni a hat évet és a fokozatszerzésben nyújtott vezetését, tanácsait. Egy mondatot mondott csak: „Magamnak köszönhetem, a szorgalmamnak; másokkal ellentétben sokkal hamarabb szereztem meg a fokozatot, munka mellett.” Azóta van bennem ez a mondat, ha kishitűség fogna el. Erőt ad ma is!

Megfontoltág és mélység. Ha őt hallom ma, csak rá figyelek – áhítattal, lesve a szavait, bölcsességét. Legutóbb a hallgatók doktori megbeszélésén, azelőtt a tanszéki értekezletünkön, előtte az akkreditációs megbeszélésén. Tanulom, figyelem. Érdemes! Amikor ő szól, minden mást kizárok, figyelek, és csodálkozom a meglátásain, azok mélységén. Ez a csodálkozás mindig velem marad. Így gondolok szeretettel a TANÁR ÚRRA. Isten éltesse sokáig!

Luther Márton kettős birodalom (kétféle kormányzat) elméletét a két világháború között – és aztán különösen is a második „nagy háború” után – rengeteg támadás érte. A teremtő Isten a bűnbe esett emberiség számára kétféle módon is a segítségére siet. Uralmának egyik dimenziója az evangélium és annak tanítása, míg uralkodásának másik eszköze – Isten bal keze által – a kard hatalma, a világi felsőbbség, a törvény kényszerítő ereje.¹ Ezt a felfogást és az abból következő „torzulásokat” – azt, ahogyan azt Barth megvalósulni látja – kritizálja a 20. századi teológus.²

1 Ezzel kapcsolatban részletesen lásd BIRKÁS Antal: *Reformáció, állambatalom, politika*. Budapest, Luther Kiadó, 2011.

2 De nem csak Barth illetve kritikával Luther vélt vagy valós felfogását. A lutheri felfogást, illetve annak bizonyos olvasatát, „utóértelmezéseit” a legkülönbözőbb irányból támadták.

1. A kritika lényege

Mi állt a megfogalmazott kritikák mögött? Sokak szemében úgy tűnt, mintha Luther az általa mondottakkal a zsarnokok iránti feltétlen engedelmességet „propagálná”, tanítaná, illetve mintha az egyén életét két szférára osztva a politikai szférából teljességgel számúzná az evangéliumot (mintha nem mindkettő felett egy és ugyanaz az Isten lenne az úr).³

2. Karl Barth – Luther kritika és a helyes kormányzás jellemvonásai

Karl Barth lesz az, aki – kritizálva Luthert⁴ – a kinyilatkoztatás és az evangélium, végső soron pedig a krisztológiai látásmód nevében mutatja fel az evangéliumnak leginkább megfelelő politikai berendezkedést, illetve az annak alapját jelentő részben teológiai, részben politikai etikai elveket.

Karl Barth markánsan fogalmaz, súlyos érveket beleszöve vadjjaiba. Mindazoknak a politikai „katasztrófatörténeteknek” az okát, amelyek Németországot a 20. században érték, a német reformátornak, Luthernak a tanításában véli felfedezni.⁵ Még hozzá leginkább abban, hogy Luther – Barth véleménye szerint – nem ad semmilyen útmutatást,

A református Karl Barthtól, a neves szociológus Max Weberen át az evangélikus Eric W. Gritsch-ig, vagy éppen az evangélikus Eivind Berggrav püspök kritikai meglátásáig. A 20. század egyik legbefolyásosabb amerikai teológusa, Reinhold Niebhuur, Luthernak ide vonatkozó nézeteit egyenesen „furcsán perverz erkölcsiségének” nevezi. „Eivind Berggrav norvég püspök és Otto Dibelius német püspök, valamint a Lutheránus Világszövetség 1952. évi hannoveri világgyűlése egyértelműen kinyilvánította, hogy a keresztény ember engedelmességi kötelessége csak a jogállam irányában áll fenn. Az a felsőbbtség, amely függetleníti magát a jogrendtől, zsarnoknak tekinthető. A keresztények sohasem válhatnak ilyen államhatalom eszközévé, szolgálóivá.” (Az utóbbi Dr. Boleratzky Lóránd személyes közlése)

- 3 Meggyőződésem, hogy Luther szavainak ekként való értelmezése tévút – ugyanakkor az is biztos, hogy a lutheri felfogás bizonyos elemeinek túlhangsúlyozása vezethet a német reformátor tanításának ilyen értelmezéséhez, adott esetben rossz gyakorlathoz. Arról nem is beszélve – különösen is az engedelmességgel és az ellenállással kapcsolatban írom ezt –, hogy Luther felfogása az idők során változáson megy keresztül: inkább az ellenállás lehetőségének irányában.
- 4 Ahhoz kapcsolódóan, hogy ez a kritika mennyire jogos, néhány gondolat a fentebbieken túl: egyrészt Luther kétféle kormányzatról szóló felfogását könnyű félremagyarázni, és azzal akár aktuálpolitikai érdekeket is igazolni. Felfogását megérteni viszont annál nehezebb. Másrészt – a 20. századi kritikákra is reflektálva – fontos hangsúlyozni, hogy azokat a kritikákat, amelyek a 20. század katasztrofális történéseit Luther „nyakába akarják varrni”, nem tudom elfogadni. Felfogásából nem következik szükségszerűen egy, a világi felsőbbtséget kritikátlanul elfogadó és neki minden körülmények között engedelmeskedő állampolgári látásmód. Van lehetőség a „kreatív” ellenállásra, akár az egyháziaknak is!
- 5 ZÄHRNT, Heinz: *Az Isten-kérdés. Protestáns teológia a 20. században*. Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1997, 174.

krisztológiai megalapozást a világi hatalom működéséhez.⁶

Barth kritikája ekként szól Heinz Zahrnt tolmácsolásában: „Ahelyett, hogy belső összefüggésbe hozná a bűnös ember Jézus Krisztusban végbement megigazulását az emberi jogrendszerrel, és így az isteni megigazítást tenné az emberi jog kizárólagos forrásává és normájává is, Luther veszélyes módon elválasztja egymástól a kettőt, és egymás mellé helyezi Krisztus országát és a világi birodalmat, az egyházat és az államot.”⁷ Barth érvei súlyosak, főként, ha további érveit is szemügyre vesszük. Barth szerint ugyanis evangélium és törvény, Isten országa és a világi birodalom elválasztása hosszabb távon veszedelmes politikai fejlődést eredményez. A lutheri „elválasztás” ugyanis elősegíti a gonosz erők érvényesülését, hisz a lutheri koncepcióban – Barth szerint – az állam kikerül Isten felségterülete alól, az egyház pedig politikailag teljesen közömbössé válik, elgördítve ezzel az utolsó akadályt is a „modern pogányság” színrelépése elől (a modern pogányság Barth számára a nemzetiszocializmust jelentette).⁸

De Barthnak nem csupán az érvei, szavai is erőteljesek. Barth egy 1939-ben kelt levelében – a II. világháború kezdetekor – a következőket írja: „A német nép a legnagyobb német keresztyén öröksége, Luther Márton tévedése miatt szenved, amiatt, hogy amint ő látja törvény és evangélium, valamint a világi és lelki rend és hatalom viszonyát, az nem korlátozza és tartja vissza természetes pogányságát, hanem megvilágítja, igazolja és erősíti.”⁹

Ahhoz, hogy Barth fentebbi megállapításait értsük, tisztában kell lennünk Barth krisztológiai látásmódjával, Jézus Krisztusban alapozott uralomfelfogásával. Maga Barth *Rechtfertigung und Recht* című munkájának 20. oldalán e szavakkal illusztrálja felfogását: „Amikor az Újszövetség az államról beszél, akkor ebből a nézőpontból tekintve, alapvetően krisztológiai területen mozog.”¹⁰

Két, a témánk szempontjából megkerülhetetlen mozzanatra hívom fel a figyelmet. Egyrészt, Barth állam és egyház viszonyának, illetve az állam mibenlétének meghatározásakor nem a teremtés, vagy a bűnbeesés felől közelít, hanem Krisztus és a megváltás

6 Igaz ugyan, hogy Luther gondolkodását alapvetően határozza meg a hitből fakadó megigazulás gondolata, abból mégsem következik semmi a politikai hatalom és a jogrend „krisztológiai szempontú” működésére nézve – véli Barth.

7 ZÄHRNT i. m. 174.

8 Ez pedig a „nihilista forradalom nemzetiszocialista formája” és a „német pogányság feltámadása”, amely – Barth véleménye szerint – végső soron Luther két birodalomról szóló tanítására épül.

9 ZÄHRNT i. m. 174–175. 1939-ben kelt Hollandiába írt levelében pedig ekként fogalmaz, megadva a „kegyelmdőfést” Luthernak: „A lutheranizmus bizonyos értelemben teret nyitott a német pogányság számára: azzal, hogy a teremtést és a törvényt különválasztotta az evangéliumtól, szinte önálló szakrális területet biztosított számára. A német pogány az állam autoritásáról szóló lutheri tanítást úgy használhatja, mint a nemzetiszocializmus keresztyén igazolását, a német keresztyén pedig ugyanennek a tanításnak az alapján úgy érezheti, hogy az őt a nemzetiszocializmus elismerésére ösztönzi.”

10 ZÄHRNT i. m. 175.

felől.¹¹ Az állam sajátosan „emberi”, önálló feladattal és célkitűzéssel, azonban az mégis Krisztushoz, az ő uralma alá tartozik. Mindebből következik Barthnak az a felfogása, amely szerint államnak (a polgári közösségnek) és egyháznak (a keresztény közösségnek) egy közös centruma van, e közös centrum pedig a keresztények közössége által hirdett Isten Országá.¹² Ennek köszönheti az állam azt, hogy visszaadja, visszaadhatja a keresztény igazság tükörképét.¹³ Másrészt, látnunk kell Barth politikai szisztémával és annak működési alapelveivel kapcsolatos határozott állásfoglalását is.¹⁴

Mit ajánl Barth? Az általa ideálisnak tartott politikai szisztéma alapelveit – krisztológiai megalapozással.

3. Elvek és értékek Karl Barth gondolkodásában – politikai etika

Karl Barth az ideális politikai szisztéma alapelveinek meghatározásakor a következőképpen gondolkodik.¹⁵

Mivel

1. Isten emberré lett, és az ember felebarátjává → ezért a politika terén a keresztény közösség elsősorban az embert tartja szem előtt.

2. Isten Krisztusban az emberre való „őseredeti” jogát nyilvánította ki → ezért a keresztény közösség mindig a jogállamiság mellett kell, hogy kiálljon, mindenfajta zsarnoksággal, illetve anarchiával szemben.¹⁶

3. Isten azért küldte Krisztust, hogy általa megtalálja az elveszetteket → ezért a keresztények közösségének mindig a gyengék, a szegények és az elesettek pártján kell

11 Számára az állam nem a bűn produktuma, hanem része az isteni kegyelem rendjének. A fentebbi elveket Barth szintén az evangéliumból eredezteti; érdekes módon azonban megjegyzi, hogy azok számos ponton egyeznek/egyezhetnek a természetjogi alapokról kiinduló gondolkodás következményeivel, elvként megfogalmazott iránymutatásaival.

12 BARTH, Karl: *Community, State and Church. Three Essays*. New York, Anchor Books, 1960, 156. Barth e helyen az államot Isten kegyelmi eszközének is tekinti. Olyan kegyelmi eszközként, amely a „legrosszabbtól” kellene, hogy védjen, és amely a keresztény közösség rendezett létezése szempontjából is döntő.

13 ZÁHRNT i. m. 176. A földi életben azonban számos tényező torzíthatja ezt a tükörképet. Emiatt fontos a keresztények közösségének politikai felelőssége.

14 Ezek fentebb kifejtett látásmódjából, továbbá analógiai módszeréből következnek.

15 A fentebbiek Barthnak a Keresztény közösség és polgári közösség című munkájában olvashatóak. Lásd ZÁHRNT i. m. 177–178., továbbá magát a teljes tanulmányt angol nyelven a jelzett könyv utolsó (harmadik) részében: BARTH i. m. Lásd különösen is ez utóbbi kötet 171. oldalát követő pontjait.

16 Az egyház csak az olyan államot támogathatja, amely a szabadság és a felelősség elvét követi. A helyes hatalomgyakorlást Barth a *postestas* kifejezéssel jelöli (ez az, amelyben az állam, illetve a hatalmat gyakorlók a jogot követik és azt szolgálják, szemben a *potentia* kifejezéssel jellemzett hatalomgyakorlással, amely a nyers erőszakon alapul). Mindezzel kapcsolatban lásd Barth angol nyelvű tanulmányának 24. pontját. BARTH i. m. 177.

állniuk. Azaz, a keresztyének közösségének küzdenie kell a szociális igazságosságért.¹⁷

4. A keresztyének Isten fiainak szabadságára hívtak el → ezért a keresztyének közössége igent mond a szabadságra és a nagykorúságra, mint minden politikai közösség rendjét alapvetően meghatározó jogra.

5. A keresztyének az egy Úr, egy hit, egy keresztség egységében élnek → ezért kiállnak a nagykorú polgárok egyenlősége mellett.

6. A Szentléleknek különböző kegyelmi ajándékai vannak → ezért a keresztyének közössége őrködik a különböző hatalmi ágak különválasztásán.

7. Isten kijelentéseiben leleplezte magát, Krisztusban pedig felragyogtatta világosságát → ezért a keresztyének közössége elvből ellenez mindenfajta titkos diplomáciát, titkos politikát.¹⁸

8. A keresztyének közösségét Isten szabad ígéje hozta létre → ezért a keresztyének közössége kiáll a politika és a közélet terén az emberi szó szabadságáért, elítélve a nyilvános véleményalkotás mindenfajta ellenőrzését és cenzúráját.

Természetesen Luthertől hasonló eszméket várni sem várhatnánk – és nem is várhatjuk el tőle ezek meglétét. Ezek az elvek és eszmék sok esetben a felvilágosodás utáni korszak „politikai fejlődésének” elemei, illetve terminológiája. Ugyanakkor mégis érdemes őket szemügyre venni – a megalapozás kísérlete miatt is.

Ezekből az elvekből első pillantásra is feltűnik Barth demokrácia iránti vonzódása, hisz e fentebbi elvek alapvetően egy demokratikus politikai szisztéma alapelvei.¹⁹ És való igaz, Barth kifejezetten a demokrácia iránt vonzódik. Nem tartja elfogadhatónak azt az érvelést, hogy a politikai élet milyensége lényegtelen, hisz mindegyikben üdvözülhet az

17 BARTH i.m. 173.

18 Az egyház csak az olyan államot támogathatja, amely a szabadság és a felelősség elvét tartja szem előtt – vallja Barth. Ott, ahol ez a fajta hatalomgyakorlás valósul meg, a közéletet – benne az állam irányítását is – csak és kizárólag a nyitottság jellemezheti. Lásd BARTH i.m. 176.

19 A már idézett angol nyelvű tanulmányból az analógiák segítségével további elvek is megfogalmazhatóak (pl. a konfliktusok vállalásának az elve, ill. annak feltételei; a jogot követő és szolgáló hatalomgyakorlás stb.). Fentebb csak a legfontosabbakat rögzítettem. Fontos továbbá megemlíteni Barh azon meglátásait is, amelyek bár a fenti elvekhez nem kapcsolódnak, azok mégis fontosak a „keresztyén politika” számára: Barth például – a keresztyéndemokraták számára talán érthetetlenül – nem hisz a keresztyén politikai pártok szükségszerűségében. A teológus e politikai formációk ellen érvel, a legkülönfélébb okokat és érveket felsorakoztatva (lásd a hivatkozott angol nyelvű kötet 182–184. oldalak). Helyette – véleménye szerint – az evangélium hirdetése a döntő (az igazi egyház az állam számára modell, prototípus kell, hogy legyen; ill. ha az egyház valóban krisztusi közösség, akkor nincs szükség keresztyén párt). A keresztyén közösség ekkor tölti be küldetését, beleértve a „prófétai politikai” küldetését is. (Máskülönbén a kimondottan politikai jellegű egyházi megszólalásokkal összefüggésben Barth óvatosságra int: akkor kell megszólalni, amikor az valóban szükséges, és mindezt – az egész politikai közösség ügyét és érdekét szem előtt tartva – megfontoltan teheti csak; lásd 185. oldal).

ember. Ez utóbbi állítás („hisz mindegyikben üdvözülhet az ember”) egyébként igaz, de a keresztény ember nem akarhatja egyformán a demokráciát, vagy éppen a diktatúrát.

Nem igaz az, hogy minden politikai szisztéma egyformán távol áll az evangéliumtól.²⁰

4. Karl Barth felfogása – magyarországi vonatkozások

Itt érdemes két bekezdés erejére – kitekintésként – a magyarországi vonatkozásokra is kitérnünk. Barth kétszer is járt Magyarországon,²¹ és 1948-as második útja során tartott előadásaiival és magánbeszélgetéseivel – számos, vezető egyházi és állami tisztséget betöltő református emberrel találkozott ittléte során, köztük Tildy Zoltánnal is – nagyban hozzájárult az itthoni állam és egyház kapcsolatáról, illetve az egyháznak a demokráciához való viszonyulásáról kibontakozó vitákhoz.²²

Bár szavait – különösen az 1948. májusi első nyílt levelét²³ – sokszor kiforgatták, és úgy értelmezték, mintha az egyháztól a kiépülő diktatúrával szemben is a feltétlen engedelmesség lenne elvárható,²⁴ Barth útmutatásai mégis igazodási pontot adtak

20 ZÁHRNT i. m. 179.

21 Barth magyarországi útjai kapcsán lásd FERENCZ Árpád: *Világok vándorai. Úti beszámoló Karl Barth 1936-os és 1948-as magyarországi látogatásáról*. Karl Barth és Vasady Béla levelezése. Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Karl Barth Kutatóintézet, 2007, 20-59., 61-80. Szempontunkból különösen a második út a döntő jelentőségű, illetve Barth 1945 után írt nyílt levelei.

22 E vitákkal kapcsolatban lásd FAZAKAS Sándor: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekleziológiai konzekvenciái*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 2000, 162–166., különösen is a 165.

23 Holott Barth a fentebb hivatkozott levelében egyértelműen és félreérthetetlenül fogalmaz. „Szeretnék az utolsó ponttal kapcsolatban valamit még elmondani. Zsinati tanácsuk 10 pontja között voltak egyesek, amelyeknek szövege és hangja, annak ellenére, hogy nagy megértéssel vagyok mindaz iránt, amit mondani akartak, egy kissé annyiban nyugtalanítottak, hogy az elmondottak, látásom szerint, kissé tovább mentek a kelleténél az állam előtt való meghajlás irányában. Véleményem szerint akkor járnak el a leghelyesebben kormányukkal és az Önöknél uralkodó párttal szemben, ha egészen felegyenesedve állnak előtte már csak azért is, mert így sokkal inkább abban a helyzetben vannak, hogy a kormányférfiaknak férfikként tekintsenek szemükbe.” Barth Károly szavai – és nyílt levele – a Lelkipásztor című lap 1948. júniusi számában olvashatóak magyar nyelven. Mint érdekesség teszem hozzá, hogy a Lelkipásztorban megjelent levél egyetlen mondata van vastagon szedve: „látásom szerint, kissé tovább mentek a kelleténél az állam előtt való meghajlás irányában” (236. oldal). Igaz ugyanakkor, hogy Barth levelének számos mozzanata – köztük a püspökválasztással kapcsolatosan kifejtett véleménye – sokak számára lehetett nehezen elfogadható.

24 Ráadásul nem csak félremagyarázták Barth szavait, de előszeretettel válogattak is belőle. Így például az 1951-es figyelmeztető és a reformátusságot óvó levelét, amelyet Barth Bereczky Albert püspöknek címzett, az 1948-as leveléhez képest agyonhallgatták (FAZAKAS Sándor: *Offenbarung, Kirche, Theologie. Die Pariser Vorträge von 1934*. In: BEINTKER, Michael –

sokak számára a demokrácia értelmezéséhez, köztük Ravasz Lászlónak, vagy éppen a zsarnoksággal szembeni ellenálláshoz, például Révész Imrének.²⁵

5. Befejezés

Luther felfogását sokféleképpen lehet értelmezni. Talán – történeti távlatokban nézve – valóban félre is lehetett magyarázni, illetve tanítása válhatott rossz politikai magatartás alapjává. Ugyanakkor fontos tanításának árnyalatait látni, és azt, hogy az eredeti Lutheri felfogásban a két dimenzió mindegyike Isten uralmához tartozik. Ez pedig lényeges!

Érdekes azonban mellé tenni Barth felfogását. Karl Barth véleménye szerint az evangéliumból csak és kizárólag a demokrácia következhet.²⁶ E hitében nem tartja véletlennek azt sem, hogy a demokratikus rezsimek kifejezetten a keresztyény egyházak elerjedési területén alakultak ki. Ez – számára – a krisztusi hit legbensőbb létével függ össze.

Barth kiindulási pontjának és analógia-módszerének köszönhetően végső soron eljut krisztocentrikus teológiájában arra az eredményre, amely szerint a Krisztus-vezérelt cselekvési folyamatokban különleges tendencia mutatkozik a demokratikus államforma irányában. És bár analógia-módszere nem minden esetben tűnik megalapozottnak, mégis rendkívül találó Barthnak az őt ért kritikai megjegyzésekre adott válasza: „Nem értem, hogy egyesek miért ijednek meg vagy bosszankodnak, ha alkalomadtán mondok valamit a demokráciáról a Schweizer Stimme-ben. Talán kevésbé bosszankodnának, ha azt állítottam volna, hogy az evangéliumnak egy valóban tekintélyelvű állam felel meg, a maga rendjével és minden egyébbel, s ha konzervatív nézeteket fejtettem vol-

LINK, CHRISTIAN – TROWITZSCH, Michael (szerk.): Karl Barth in Deutschland (1921–1935). Zürich, TVZ, 2005, 412–413.). Barth 1951-es nyílt levele teljes terjedelemben a következő kötetben olvasható: KOCH, Diether: *Karl Barth Offene Briefe 1945–1968*. Zürich, TVZ, 1984, 274–289. Barth ez utóbbi levelének megállapításai rendkívül lényegesek (teológiai és politikai, illetve „államti” szempontból egyaránt). Benne számtalan esetben figyelemzteni – épp a korábbi német példa alapján – a magyar reformátusságot és a püspököt annak veszélyére, hogy miként válhat a keresztyénység a kommunizmust (német esetben a nemzetiszocializmust) kiszolgáló ideológiává (még akkor is, ha – miként a német esetben is – az ilyen jellegű funkciót oly sokan elleneztek). Mindezzel kapcsolatban lásd KOCH i. m. 279–281. Barth számára teljesen érthetetlen, hogy a püspök miként tudta az egyház zászlajára (Jézus Krisztus egyházának zászlajára, hangsúlyozza Barth) a szocializmust és – tulajdonképpen – a diktatúrát tűzni.

- 25 FAZAKAS (2000) i. m. 164–165. Révész egyenesen Barth Skót Hitvallással kapcsolatos magyarázatára épít a zsarnoksággal szembeni ellenállás magyarázatakor.
- 26 Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy Barth bizonyos pontokon e tekintetben ellent mond önmagának – nem a demokrácia iránti vonzódása tekintetében, hanem abban, hogy vajon a keresztyény ember (közösség) megnevezheti-e bármely formát legjobbnak, vagy éppen követendőnek. Lásd pl. a már korábban idézett angol nyelvű tanulmányának 161. oldalát. Összességében azonban a keresztyény látásmód – véleménye szerint – erre (a demokrácia irányába) tendál. BARTH i. m. 181.

na ki helyett, hogy világosan, sőt szabadon beszélnek. Különös vita folyik ellenem, amely a „demokrácia” szó körül forog. Nos, nem ragaszkodom a kifejezéshez; tartalmát azonban a törvény olyan alakjának tekintem, amelyben kedvemet lelem [...] Ez akár az evangélium is lehet.”²⁷

Záró gondolatként érdemes ide hoznunk a kortárs Bonhoeffer gondolatát: *„Épp itt az ideje, hogy szakítsunk az állam cselekményei iránt tanúsított teológiai alapú önuralommal – amely végtére is nem más, mint félelem. „Emeljetek szót azokért, akik nem szólhatnak.” Az egyházban ma kik azok, akik felismerik, hogy ez a legkevésbé, amit a Biblia megkíván tőlünk?”*²⁸

27 ZÄHRNT i. m. 179.

28 METAXAS, Eric: Bonhoeffer: *Pásztor, mártír, próféta, kém : egy igaz, „nem-izsidó” a Harmadik Birodalommal szemben.* Szombathely, Immanuel Szószóró, 2014, 249.